MANĪṢĀ - *A Research Journal of Sanskrit* ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

मृच्छकटिकनाटके वर्णव्यवस्था

सुस्मिता-दे
SACT-अध्यापिका, संस्कृतविभागः, सबं-सजनीकान्तमहाविद्यालयः
पश्चिमबङ्गः

प्रबन्धसारः

शूद्रकविरचिते मृच्छकटिकम् इति प्रख्याते नाटके प्राचीनभारतीयसमाजस्य यथार्थचित्रणं दृश्यते। अस्मिन् नाटके वर्ण-व्यवस्था न तु कठोरशास्त्रीयरूपेण, अपि तु मानवीयव्यवहारप्रधानया सामाजिकदृष्ट्या निरूपिता अस्ति। नाटकस्य नायकः चारुदत्तः ब्राह्मणवर्णस्य प्रतिनिधिरूपेण चित्रितः।तस्य जीवनचर्या दर्शयति यत् ब्राह्मणधर्मः शीलप्रधानः भवति, न केवलं जात्याधारितः। अनेन कविः ब्राह्मणवर्णस्य आदर्शस्वरूपं मानवीयगुणैः संयोजयति। क्षत्रियवर्णस्य प्रत्यक्षनायकः नाटके न दृश्यते, तथापि राजसत्ता, दण्डव्यवस्था, न्ययप्रक्रिया च क्षत्रियधर्मस्य सूचकाः सन्ति। वैश्यवर्णस्य प्रतिनिधिरूपेण संवाहकपात्रं नाटके महत्त्वपूर्णं स्थानं वहति। शूद्रवर्णस्य पात्राणि - परिचारिकाः, चेटिकाः, सामान्यजनाश्च नाटके बहुलतया दृश्यन्ते।

कुञ्चीशब्दाः - वर्णः, जातिः, ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्रः, समाजः चेत्यादयः।

****

भारतीयसंस्कृतौ वर्णव्यवस्थायाः गुरुत्वपूर्णं स्थानं वर्तते। वर्णव्यवस्था प्राचीनभारतीयसमाजस्य आधारशीला आसीत्। अस्माकं देशे जातिव्यवस्था प्राचीनकालादेव वर्तते। वैदिककालात् अद्यावधि निरन्तरं प्रवाहमानायाः भारतीयसभ्यतायाः सामाजिकस्थितौ वर्णव्यवस्थायाः महत्त्वपूर्णम् अवदानम् अस्ति। अद्यत्वे भारते वयं यत् जातिव्यवस्थां पश्यामः तस्य आधारः प्राचीनशास्त्रेषु उल्लिखिता जातिव्यवस्था एव। अस्या जातिव्यवस्थायाः मुख्यं लक्ष्यं सामाजिकविकासः आसीत्। जातिशब्दस्य पर्यायवाची शब्दः 'वर्ण' इति। भारतीयसभ्यतया सह वर्णव्यवस्थायाः विकासोऽपि विचार्यते। वर्णव्यवस्थायां प्रत्येकं वर्णस्य स्वकीयं वैशिष्ट्यं कर्तव्यं चास्ति। सर्वेषां वर्णानां तत्तत् कर्म वैज्ञानिकाधारेण निर्धारितमस्ति। वर्णव्यवस्थायाः उद्देश्यं भारतीयसमाजे मानवानां सर्वतोमुखी विकासः एव। सर्ववर्णानां जनाः समानाः किन्तु गुणकर्मदृष्ट्या भेदः अस्ति। भगवता श्रीकृष्णेन गीतायाम् उक्तं यत्,-

"चातुर्वर्णं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।"[1]

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः गुणकर्माधारेण निर्मिताः। जातिः कर्मगता, न जन्मगता इति गीतायां प्रदर्शितम्। अद्यत्वे समाजे वर्ण-व्यवस्थायाः विषये प्रचलिताः बहवाः भ्रान्तधारणाः बद्धमूलाः सन्ति।

ऋग्वेदस्य पुरुषसूक्तस्यानुसारं ब्राह्मणस्य उत्पत्तिः ईश्वरस्य मुखात् अभवत्। क्षत्रियस्य उत्पत्तिः हस्तात्, वैश्यस्य उत्पत्तिः ऊरुतः, शूद्रस्य उत्पत्तिः च पद्भ्याम् इति मन्यते।

"ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत॥"[2]

---

[1]गीता ४.१३ (i)

यथा मुख-हस्त-ऊरु-पादानां शरीरे स्वकीयम् अस्तित्वं महत्त्वं चास्ति, तथैव चतुर्वर्णानामपि आवश्यकतानुसारं समाजे महत्त्वमस्ति।

ब्राह्मणस्य उत्पत्तिः मुखादेव, अतः ब्राह्मणस्य कार्यम् अध्ययनं शिक्षणं च। बाहुः बलसूचकः, अतः क्षत्रियाणां कार्यं शौर्येण वीरत्वेन च जनानां रक्षणम्। ऊरुकार्यं गमनम्, अत एव वैश्यः जनानां दैनन्दिनम् आवश्यकं वस्तु व्यवस्थापयति। यतः शूद्रस्य पादाभ्याम् उत्पत्तिः, अतः तस्य कार्यम् पूर्वोक्तब्राह्मणादीनाम् अपेक्षया अधममस्ति। शूद्रः वर्णत्रयस्य सेवां करोति। प्रस्तुते शोधपत्रे मृच्छकटिकनाटके वर्णव्यवस्थाविषये विस्तरेण चर्चा क्रियते।

'वृञ् वरणे' इति धातोः वर्णशब्दः निष्पन्नः भवति इति केषाञ्चित् वैयाकरणानां मतम्। वृधातोः वरणं चयनं वा। तस्मात् 'वर्ण' इति शब्देन विशिष्टस्य वृत्तेः कर्मणो वा चयनं बोध्यते। समाजशास्त्रदृष्ट्या वर्णः तादृशः समूहः, यः स्वस्वीकृतकर्माधारेण विनिर्दिष्टः भवति।

वैदिकसाहित्ये 'वर्ण'-शब्दस्य प्रयोगः प्रधानतया रङ्गार्थे आलोकार्थे वा दृश्यते[3]। ऋग्वेदे 'वर्ण'-शब्दः प्रकाशस्य, तेजसः अथवा आभायाः बोधकः वर्तते। अनन्तरकाले सामाजिकव्यवस्थायां कर्माधारितविभागसूचकत्वेन 'वर्ण'-शब्दः व्यवहृतः। प्रारम्भिककाले वर्णव्यवस्थायाः आधारः कर्म एवासीत्। यस्य प्रमाणं मनुस्मृतौ परिलक्षते।

"जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते।
वेदपाठाद्भवेद् विप्रः ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः॥"[4]

अतः अनेन श्लोकेन स्पष्टं भवति यत् वर्णव्यवस्था जन्माधीना नास्ति, किन्तु संस्काराधीना, विद्यानिष्ठा च ज्ञानाधीना इति।

"स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः॥"[5]

यजुर्वेदेऽपि चतुर्वर्णानां परिगणना तेषां कर्मानुसारेण कृता –

'ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे शूद्रम्'।[6]

अत्र 'ब्रह्मणे' इति पदेन वेदाध्ययन-यज्ञसम्पादनात्मकं ब्राह्मणकर्म सूचितम्।

क्षत्राय इत्यनेन रक्षण-शासनप्रधानः क्षत्रियधर्मः निरूप्यते।

मरुद्भ्यः इति प्राणशक्तिस्वरूपदेवतासम्बन्धेन वैश्यस्य कृषिवाणिज्यादिकं कर्म बोध्यते।

तपसे इत्यनेन परिश्रम-सेवात्मकः शूद्रधर्मः प्रतिपाद्यते।

महाभारते वर्णव्यवस्था जन्मप्रधानत्वात् अधिकं गुण-कर्मप्रधानत्वेन निरूपिता दृश्यते। यथा-

"न जात्या ब्राह्मणो भवेन्न जात्या क्षत्रियो भवेत्।
न जात्या वैश्यशूद्रौ वा कर्मणा वर्णता स्मृता॥"[7]

शूद्रकस्य **मृच्छकटिकम्** इति दृश्यकाव्यं यथार्थदृश्यकाव्यमस्ति। मानवजीवनस्य समाजस्य च प्रायः सर्वेषां विषयाणां यथार्थचित्रं प्रस्तुतं भवति इति

---

[2] पुरुषसूक्तम्, ऋग्वेदः – १०.९१.१२

[3] "अस्मै वर्णं सुपेशसं दधातु।", ऋग्वेद – १.३९.५

[4] मनुस्मृति – २.८३

[5] मनुस्मृति – २.२८

[6] यजुर्वेदसंहिता – ३०.५

[7] महाभारतम्, शान्तिपर्व -१८८.५-६

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

कारणतः संस्कृतसाहित्ये अस्य स्वकीयं विशिष्टं स्थानमस्ति। मृच्छकटिककाले तथा शूद्रकस्य समये वर्णव्यवस्था अधिकबलवती नासीत्। प्रत्येकं वर्णः जातिरूपेण विकसितः आसीत्। कदाचित् कुत्रचित् स्थानेषु एका जातिः अनेकजातिषु विभक्ता आसीत्। तत्कालीने समाजे चत्वारः वर्णाः आसन्। यथा- ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्रः च । चतुर्णां वर्णानां निम्नलिखितधर्माः आसन्।

ब्राह्मणः – मनुस्मृतौ भगवता मनुना ब्राह्मणस्य कृते षट् प्रकाराणि कर्माणि वर्णितानि सन्ति। एतानि तावत् – अध्ययनम्, अध्यापनं, यज्ञकरणं, दानं, दानग्रहणं च। यथा -

"अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा।
दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत्॥"[8]

परन्तु अस्मिन् काले ब्राह्मणाः स्वकार्यं त्यक्त्वा व्यापारं कर्तुं प्रवृत्ताः। चारुदत्तः ब्राह्मणः सन्नपि एकः सार्थवाहः आसीत्। 'अवन्तिपुर्या द्विजसार्थवाहो'। चारुदत्तस्य पिता पितामहः च धनिनः प्रतिष्ठिताः सार्थवाहाः (वणिजानां मुख्याः) आसन्।[9]

तथा च शर्विलकः चतुर्वेदविद्ब्राह्मणस्य पुत्रः सन् अपि चौर्यवृत्तिः वेश्यावृत्तिः चेत्यादि दुष्कर्म अपि कर्तुं आरब्धवान्। शर्विलकः गणिकां मदनिकां प्रति आसक्तः अभवत्।[10]

एतेन वर्णव्यवस्था क्रमशः शिथिला भवितुम् आरब्धा इति ज्ञायते। मैत्रेयः स्वयमेव तत् स्वीकरोति। "यथा सर्वनागानां मध्ये डुण्डभस्तथा-सर्वब्राह्मणानां मध्येऽहं ब्राह्मणः।"[11]

शूद्रकस्य मृच्छकटिकनाटके ब्राह्मणः समाजे अधिकप्रतिष्ठितः आसीत्। अस्मिन् काले अपि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः शूद्रवर्णात् श्रेष्ठाः इति मन्यते स्म। अस्य प्रमाणं प्रथमाङ्कस्य द्वात्रिंशत्संख्यकात् श्लोकात् प्राप्यते। यस्मिन् 'यया भेलया ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः तरन्ति, तया एव शूद्रा जनाः अपि स्नानं कुर्वन्ति' इति उक्तम्।[12]

एतेन कथनेन समाजे ब्राह्मणानां विशेषस्थानमासीत् इति ज्ञायते। विशेषतः अपि ते भोजनार्थम् आमन्त्रिताः, दानादिभिः अलङ्कृताः च आसन्। मृच्छकटिकानुसारं ब्राह्मणाय दक्षिणादानं पवित्रं कार्यमासीत्। सामाजिकोत्सवेषु, अनुष्ठानेषु, उपवासादिषु, धार्मिककर्मसु च ब्राह्मणाय दक्षिणादानस्य महत्त्वमासीत्। यथा -

'आर्य! सम्पन्नं भोजनं निःसपत्नं च।
अपि च दक्षिणा कापि ते भविष्यति॥'[13]

---

[8] मनु- १.८८

[9] स खलु सार्थवाहविनयदत्तस्य नप्ता सागरदत्तस्य तनयः सुगृहीतनामधेय आर्यचारुदत्तस्य नाम श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति। – मृच्छकटिकम्, नवमोऽङ्कः, पृ.-४३७

[10] अयं हि चतुर्वेदविदोऽप्रतिग्राहकस्य पुत्रः शर्विलको नाम ब्राह्मणो गणिकामदनिकार्थमकार्यमनुतिष्ठामि – मृच्छकटिकम्, तृतीयोऽङ्कः, पृ. १७२ ।

[11] मृच्छकटिकम् - तृतीयोऽङ्क, पृ. १५७

[12] ब्रह्मक्षत्रविशस्तरन्ति च यया नावा तयैवेतरे।
त्वं वापीव लतेव नौरिव जनं वेश्याऽसि सर्वं भज॥ तत्रैव, १.३२

[13] मृच्छकटिकम्- अङ्कः-१ पृष्ठा-११

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

धर्मशास्त्रेण तेभ्यः विशेषाधिकारः दत्तः आसीत्। अतः सः समाजे विशेषादरपुरःसरं जनैः स्वीकृत आसीत्।

तत्कालीनसमाजे ब्राह्मणाः केवलं धनिकगृहेषु पूजां कुर्वन्ति स्म। वसन्तसेना स्वमातरम् उक्तवती यत्,- अद्य अहं स्नानं न करिष्यामि, अतः ब्राह्मणः स्वयं पूजां समापयतु इति।[14] वसन्तसेनापि ब्राह्मणानां प्रति सम्मानं प्रदर्शयति। 'पूजनीयो मे ब्राह्मणजनः।'[15]

समाजे ब्राह्मणानाम् एतावान् आदरः आसीत् यद्यदा जनाः ब्राह्मणनामग्रहणपुरःसरं शपथं कृत्वा किमपि वदन्ति स्म तदा जनाः तत् सत्यमेव स्वीकुर्वन्ति स्म। ब्राह्मणस्य यज्ञस्य च वस्तूनि चौरा अपि न हरन्ति स्म। शकार उक्तवान् यत्,- 'विप्रस्वं न हरामि काञ्चनमथो यज्ञार्थमभ्युद्धृतम्।'[16] कस्यचित् वधस्य अनन्तरमपि ब्राह्मणानां कृते मृत्युदण्डस्य व्यवस्था नासीत्। किन्तु सः स्वसम्पत्त्या सह देशात् निर्वासयितुं शक्यते स्म। न्यायाधीशः राजा पालकः उपादिदेश,- 'ब्राह्मणः यदि पातकी अपि भवेत्, तथापि तस्य विभवाः(धनसम्पत्तयः) अक्षताः एव स्युः।'[17] इति।

तथापि राजा पालकः स्वस्य दुष्टतां दर्शयन् चारुदत्तं हन्तुमादिष्टवान्, यदस्ति अपवादभूतम्।

यदा चारुदत्तः स्वयं वध्यभूमौ स्थितः अभवत्, तदा स स्वोपवीतम् उद्धाट्य स्वपुत्राय रोहसेनाय दातुमैच्छत्। अपरपक्षे तु शर्विलकः यज्ञोपवीतं स्वस्य चौर्यकर्मणः उपयोगि इति उपहसति। ब्राह्मणानां कार्यशिथिलतायां सत्याम् अपि सः स्ववर्णेन गर्वितः आसीत्। विदूषकः चेटस्य कार्येण क्रुद्धः सन् चारुदत्तं प्रति क्रोधदीप्तवचनेन अवदत्,- 'एषा निम्नजातिः जलं गृहीत्वा ब्राह्मणस्य पादप्रक्षालनं कर्तुं मां याचते।'[18]

विटः शकारः च मुख्यपुरुषौ भूत्वा अपि विदूषकस्य पादयोः प्रणाममकुरुताम्। चारुदत्तः नवमेऽङ्के मृत्युदण्डस्य आदेशं प्राप्य अतीव क्रुद्धवाक्येन अवदत्,- 'हे राजन्! यदि निर्दोषः ब्राह्मणः हतः तर्हि त्वमपि पुत्रपौत्रैः सह नरकं गमिष्यसि'।[19]

एवं मृच्छकटिककाले समाजे ब्राह्मणानां मुख्यं स्थानम् आसीदिति वक्तुं शक्यते।

क्षत्रियः – मनुमते क्षत्रियधर्मः तावत् जनरक्षणं, दानं, यज्ञः, अध्ययनम्, आसक्तिः चेति।[20]

शस्त्राणि तेषां जीवनसाधनं जनरक्षणं च तेषां परमधर्मः। परन्तु क्षत्रियाणां स्वाध्याये रुचिरासीत्। अस्य प्रमाणं जनकः, अजातशत्रुः, प्रवहनः, जाबाली चेत्यादयः क्षत्रियराजानः आसन्। मृच्छकटिकमिति

---

[14] चेटि! विज्ञापय मातरम् – 'अद्य न स्नास्यामि। तद् ब्राह्मण एव पूजां निवर्तयत्विति'। - मृच्छकटिकम्, अङ्कः१,पृ. ९९

[15] मृच्छकटिकम् - पृ. १०४

[16] मृच्छकटिकम्, दशमाङ्कः, पृ. ५४५

[17] "अयं हि पातकी विप्रो न वध्यो मनुरब्रवीत्।
राष्ट्रादस्मात्तु निर्वास्यो विभवैरक्षतैः सह॥" (मृ.क. – ९.३९)
"न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्।
राष्ट्रादेनं वहिष्कुर्य्यात् समग्रधनमक्षतम्॥" (मनु. – ८.३३०)

[18] भो वयस्य! एष इदानीं दास्याः पुत्रो भूत्वा पानीयं गृह्णाति, मां पुनर्ब्राह्मणं पादौ धावयति। मृ.क.,तृतीयोऽङ्कः– पृ. १५६

[19] अथ रिपुवचनाद्वा ब्राह्मणं मां निहंसि।
पतसि नरकमध्ये पुत्रपौत्रैः समेतः॥ मृ.क.- ९.४३

[20] "प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च।
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः॥" (मनु.-१.८९)

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

नाटकस्य एकस्मिन् श्लोके क्षत्रियवर्णस्य समुल्लेखः अस्ति।

"ब्रह्मक्षत्रविशस्तरन्ति च यया नावा तयैवेतरे
त्वं वापीव लतेव नौरिव जनं वेश्यासि सर्वं भज ॥"[21]

मृच्छकटिके क्षत्रियधर्मकार्ये शिथिलता दरीदृश्यते। ब्राह्मणः सन्नपि शर्विलकः क्रान्तिकारिणां नेता आसीत्। वीरकः राजापालकस्य मुख्यसेनापतिः आसीत्। अपि च चन्दनकः राजापालकस्य शान्तिरक्षकः इति पदे नियुक्त आसीत्। सर्वोपरि अत्र क्षत्रियकर्मणां जातिस्थानं नासीत्।

वैश्यः - वैश्य-शब्दः 'विश्' धातोः 'ष्यञ्' इति प्रत्यययोगेन निष्पद्यते। मनुस्मृत्यनुसारं पशुरक्षणं, दानदाक्षिण्यं, यज्ञकरणं, वेदाध्ययनं, व्यापारः, कृषिकार्यं च वैश्यानां मुख्यं कार्यमासीत्।[22] श्रीमद्भागवद्गीतायां कृषिः, गोरक्षणं, वाणिज्यं च वैश्यानां स्वाभाविकं कर्म इति उक्तमस्ति।[23] यः ब्राह्मणः क्षत्रियकार्यद्वारा जीवनयापनं कर्तुं न शक्नोति सः कृषिगोपालनं व्यापारं च वैश्यरूपेण कर्तुं शक्नोति इत्यपि मनुः प्रतिपादयति।[24] तस्य सुप्रयत्नेन राज्यस्य देशस्य च आर्थिकदशा सुदृढा भवति।

सम्भवतः अस्य प्रत्ययस्य आधारेण चारुदत्तस्य पितामहः पिता च व्यापारद्वारा प्रभूतं धनं प्राप्तवन्तौ। चारुदत्तः ब्राह्मणः सन् सार्थवाहः आसीत्। उज्जयिन्याः प्रसिद्धः गायकः रेमिलः अपि सार्थवाहः आसीत्। सः चारुदत्तस्य शर्विलकस्य च मित्रमासीत्। जूर्णवृद्धः अपि एकः व्यापारी आसीत्, यः तस्य कुसुमवासितमुत्तरीयं चारुदत्ताय प्रदत्तवान्। वैश्याः न केवलं स्वदेशे अपि तु परदेशैः सहापि व्यापारं कुर्वन्ति स्म। शूद्रकस्य काले नौकाः, भेलाः चापि व्यापाराय उपयुज्यन्ते स्म।[25] मृच्छकटिके वैश्यशब्दस्य पर्यायत्वेन श्रेष्ठी, वणिक् सार्थवाहः चेति शब्दाः प्रयुक्ताः। अन्यनगरेषु देशेषु वा व्यापारकाले नगरस्य व्यापारिणः सामूहिकभावेन एव गच्छन्ति स्म। अस्य समूहस्य नाम 'सार्थः' इति आसीत्। महाभारते सार्थस्य नेता 'सार्थवाहः' इति उच्यते।[26] अमरकोशस्य टीकाकारेण क्षीरस्वामिना उक्तं यत्,- "सार्थान् सधनान् सरतो वा पान्थान् वहति सार्थवाहः।"[27] मृच्छकटिकमिति ग्रन्थस्य द्वितीयाङ्के मदनिका वसन्तसेनां स्वप्रेमिणः विषये पृच्छति, "किं भवन्त एतादृशं युवानं व्यापारिणम् इच्छन्ति यः बहुनगराणि गत्वा बहु धनम् आनयति?"[28] वसन्तसेनायाः प्रतिक्रिया अस्ति, - "चेटि! व्यापारी प्रियं स्त्रियं त्यक्त्वा अन्यदेशं गत्वा विरहात् महद्

---

21 मृच्छकटिकम् - प्रथमोऽङ्कः – श्लोकः - ३२

22 पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च।
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च॥ (मनु.-१/९०)

23 कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्। (गीता- १८.४४)

24 उभाभ्यमप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत्।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्॥ (मनु.- १०.८२)

25 विदूषकः- भवति किं युस्माकं यानपात्राणि वहन्ति? (मृच्छकटिकम् – पृ.- ३०४)

26 अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः सचीस्मते। (महाभारत – वनपर्व- ६१-१२२)

27 अमरकोश – पृ. - २१८

28 किमनेकनगराभिगमनजनितविभवविस्तारो वणिजयुवा वा काम्यते? (मृच्छकटिकम् - द्वितीयोऽङ्कः – पृ.-१०४)

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

दुःखं जनयति” ।[29] वैश्याः व्याजेन धनम् ऋणरूपेण ददाति। विदूषकवचनेन अस्य प्रमाणं प्राप्यते। “भो चारुदत्तः धनिकस्त आदतः”[30]। एवं मृच्छकटिकनाटके वैश्यजातेः वैशिष्ट्यम् उल्लिखितम्।

शूद्रः – चतुर्णां वर्णानां सेवा शूद्रकर्म। मनुस्मृतौ शूद्रस्य एकमेव कर्तव्यं द्विजातिसेवा इति वर्णितम्।[31] श्रीमद्भगवद्गीतायां सेवा तस्य स्वाभाविकं कर्तव्यत्वेन दर्शितमस्ति।[32] मृच्छकटिके लौहकारः, चर्मकारः, मालाकारः चेत्यादीनां जातीनाम् उल्लेखः अस्ति। तस्मिन् काले जनाः स्वजातिविषये परस्परम् उपहसन्ति स्म। चन्दनकः वीरकं प्रति उक्तवान्, - ‘पूज्यमानो बहुमानस्वात्मनो जातिं न स्मरसि?’ वीरकः अपि स्वजातिविषये एवं प्रत्युवाच,- हे कटुभाषि! तव जातिः अतीव शुद्धा, माता भेरी, पिता पटहः, भ्राता करटकः, त्वमपि सेनापतिः अभवत्।[33] ते शूद्रजातिम् आगताः। दशमाङ्के यत्र चण्डालानां प्राधान्यम् अस्ति, तत्र अस्पृश्यतायाः लेशोऽपि नास्ति। चारुदत्तः चण्डालात् किमपि वस्तुं न गृहीतवान्। सेवकेन वर्धमानकेन चारुदत्तस्य पादप्रक्षालनं कर्तव्यमासीत्। समाजे गणिकाजात्याः किञ्चिदपि आदरणीयं स्थानं नासीत्। वसन्तसेनां प्रति ‘मार्गजाता लतेव’ इति उच्यते। सर्वे तस्या उपभोगं अकुर्वन्। नाटके व्यापारी, स्वर्णकारः, अन्यजातीयानां च उल्लेखः अस्ति। येन समाजस्य भिन्नाः पक्षाः प्रतिबिम्बिता भवन्ति।

उक्तशोधपत्रात् स्पष्टं भवति यत् न केवलं वर्तमानकाले अपि तु तस्मिन् कालेऽपि समाजे विभिन्नेषु वर्णेषु उच्चनीचभावः प्रबलः आसीत्। मृच्छकटिकनाटके तत्कालीनसमाजस्य जातिव्यवस्थायाः एतत् चित्रं प्रदर्शयति, यत्र भिन्नजातीयजनाः एकत्र निवसन्ति स्म, तयोर्मध्ये सामाजिकसम्बन्धश्च आसीत्।

सहायकग्रन्थसूची

वङ्गभाषाश्रितग्रन्थाः -

- शुद्रकः। १४०७ (बङ्गाब्दः)। *मृच्छकटिकम्* । दे, अविनाशचन्द्रः; सिद्धान्तः, शुभेन्दुकुमारः (सम्पादकौ)। कलिकाता : संस्कृतपुस्तक-भाण्डार।
- वेदव्यासः। (२०२२) *महाभारतम् (तृतीयखण्डः) /* पाण्डेय, शास्त्री; दत्तः, रामनारायणः (अनु.)। गोरक्षपुर : गीताप्रेस्।
- मनुः। (२०१६)। *मनुसंहिता*। मुखोपाध्यायः, उपेन्द्रनाथ (सम्पा.)। कलिकाता : वसुमती साहित्यमन्दिरम्।
- मुखोपाध्यायः, विजया। (२०१६)। *संस्कृत नाटके प्राचीन भारतेर समाजचित्र (शूद्रकेर*

[29] चेटि, उपारूढस्नेहमपि प्रणयिजनं परित्यज्य देशान्तरगमनेन वणिजजनो महद्वियोगजं दुःखमुत्पादयति। (मृच्छकटिकम् - द्वितीयोऽङ्कः – पृ.-१०४)

[30] मृच्छकटिकम्- पञ्चमोऽङ्कः, पृ.- २७०

[31] एकमेव हि शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्।
एतेषामेव वर्णानां सुश्रूषामनसूयया ॥
(मन्वर्थमुक्तावलीसंवलिता- १.९१)

[32] परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यपि स्वभावजम्। गीता- १८.४४

[33] जातिस्तव विशुद्धा माता भेरी पितापि ते पटहः।
दुर्मुख! करटकभ्राता त्वमपि सेनापतिर्जातः ॥ (मृ.क.- ६.३२)

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

मृच्छकटिक)। कलिकाता : रामकृष्ण मिशन् इनस्टिटिउट् अफ् कालचार् ।

- वेदव्यासः । (२००७) *श्रीमद्भगवद्गीता (तत्त्वविवेचनी)* (सप्तमसंस्करणम्) । वन्द्योपाध्यायः, गायत्री (अनु.) । गोरखपुर : गीता प्रेस्, ।

<u>हिन्दीभाषाश्रितग्रन्था –</u>

- झाँ, अनिलकुमार । (२००६) । *संस्कृत नाटको मे भारतीय समाज* (प्रथमसंस्करणम्) । जयपुर : हंसा प्रकाशन।
- शर्मा, चित्रा । (१९६९)। *संस्कृत नाटको मे समाज-चित्रण*। नई दिल्ली : मेहरचन्द्र लछमनदास पब्लिकेशन्स्।
- सुभाषः, विद्यालंकारः । (२०१५) । *महाभारत कथा*। दिल्ली : प्रतिभा प्रकाशन।

<u>संस्कृतभाषाश्रितग्रन्थाः -</u>

- (२०२३) । *ऋग्वेदसंहिता* (प्रथमसंस्करणम्), कुमारः, धर्मेन्द्रः (सम्पा.) । दिल्ली : दिल्ली संस्कृत अकादमी ।
- कुमारः, सुरेन्द्रः । (२०१७)। *विशुद्ध मनुस्मृतिः* (अष्टमसंस्करणम्) । दिल्ली : आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट्।
- शूद्रकः । (२०२१) । *मृच्छकटिकम्*। मिश्रः, जगदीशचन्द्रः (सम्पा.) । वाराणसी : चौखाम्बा सुरभारती प्रकाशन।
- शूद्रकः । (२००९) । *मृच्छकटिकम्*। रांगेयः, राघवः (सम्पा.) । दिल्ली : राजपाल एण्ड सन्ज्।
- (२०१५) । *यजुर्वेदः*। व्यासः, रेखा (सम्पा.) । दिल्ली : संस्कृत साहित्य प्रकाशन ।
- सिंहः, अमरः । (१९३७) । *अमरकोषः*। श्रीमन्नालालः, अभिमन्युः (सम्पा.) । वेनारस् : मास्टर् खेलाड़ीलाल एण्ड सन्स्, ।